

U sociologiji kazne i penologiji, knjiga *Kazna i društvena struktura* ima nesporan status klasika, naporedo sa radovima Emila Durkheima, Michaela Foucaulta ili Thorstena Sellina. U tim dvema disciplinama, ona je najbolji predstavnik, a po mnogo čemu i začetnik, jedne važne misaone tradicije: marksističke, koja se posle drugog svetskog rata pokazala veoma plodnom u istraživanju i razumevanju kaznenih sistema i, naročito, njihove istorije. Pola veka posle izlaska ove knjige, propast komunizma u istočnoj Evropi konačno je diskreditovala marksizam kao ideologiju, a ozbiljno ga ugrozila i kao legitiman teorijski pristup u društvenim naukama. U meri u kojoj politika i moda utiču na društvene nauke — a ona nije mala — marksističkim radovima pretila debela bibliotečka prašina. Ali, lišeni zaštitnog omota ideološke ortodoksije, kao i — možda u manjoj meri — opasnog ugleda političke subverzije, oni su tek sada u prilici da pokažu da li i koliko vrede. Naravno, kao i u svakoj drugoj teorijskoj tradiciji, stvarno vredni radovi će biti u manjini, jer nijedan pristup sam po sebi ne jamči kakvoću, a astronomsko umnožavanje naučnih radova u svim oblastima čini da oni najvredniji predstavljaju sićušan procenat ukupnog broja. Ova knjiga spada u te malobrojne.

Marksizam Ruschea i Kirchheimera je diskretan, bar utoliko što se marksističke ideje i koncepti, iako prožimaju čitavo njihovo delo, skoro nikada izričito ne formulišu; Marx se citira dva puta, a Engels samo jednom, i to u sasvim relevantnom kontekstu. S druge strane, naglašeni su jedno snažno osećanje socijalne pravde i empatija sa siromašnima, poniženima i zlostavljanima: dakle, ne skriva se ono vrednosno opredeljenje koje je jedan od ključnih motiva marksističkog pristupa. Da bi se bolje razumeli dometi i mane ove knjige, valja reći nešto o njenim autorima i nastanku; o njenom sadržaju; o recepciji na koju je naišla; o kritikama koje su joj upućivane ili joj se mogu uputiti.

I.

Oba autora su u mladosti pripadala krugu kritičkih marksističkih intelektualaca, okupljenih oko frankfurtskog Instituta za socijalna istraživanja,¹ ali se njihove potonje biografije razlikuju. Rusche, spoljni saradnik Instituta, bio je autsajder i u mnogom drugom pogledu, a završio je na samoj granici socijalne marginalnosti i devijantnosti. Kirchheimer je tekao solidnu akademsku karijeru i umro kao ugledan profesor uglednog američkog univerziteta. Ipak, lavovski deo autorstva *Kazne i društvene strukture* pripada Ruscheu.

Rođen 1900. godine u Hanoveru, u lekarskoj porodici, Georg Rusche je studirao pravo, filozofiju, društvene nauke i ekonomiju na univerzitetima u Nemačkoj (Minster, Getingen, Keln i Frankfurt), Parizu i Londonu.² Doktorate je stekao u Kelnu, prvo iz filozofije (s temom iz filozofije prava), a onda iz ekonomskih i društvenih nauka (s temom iz ekonomske teorije).³ Prvo zaposlenje bilo mu je u zatvoru, u svojstvu neke vrste socijalnog radnika, gde mu se nametnuo problem penitencijarne reforme.⁴ Ubrzo (1931) je predložio frankfurtskom Institutu da, po narudžbi, izradi studiju o odnosu kaznenih sistema i tržišta rada. Prve rezultate je objavio 1933. godine,⁵ i oni jasno najavljuju veliko delo ostvareno u *Kazni i društvenoj strukturi*.

-
- 1 O frankfurtskom institutu v. Martin Jay, *The dialectical imagination*, Boston: Little, Brown & Co., 1973; Alfred Schmidt i Gian Enrico Rusconi, *Frankfurtska škola*, prev. O.Kostrešević i S.Knežević, Beograd: Komunist, 1974; Raymond Geuss, *The idea of a critical theory: Habermas and the Frankfurt School*, Kembriđž: Cambridge UP, 1981.
  - 2 Ono malo što se o Ruscheovom životu zna, prikupio je — iz arhiva i kazivanja njegovih poznanika — Dario Melossi, „Georg Rusche and Otto Kirchheimer: Punishment and Social Structure“, *Crime and Social Justice*, 9:73-85 (1978) i „Mercato del lavoro, disciplina, controlla sociale: una discussione del testo di Rusche e Kirchheimer“, *La questione criminale*, 4:11-38 (1978). Moje izlaganje zasniva se na ovim izvorima i na pismenim i usmenim saopštenjima D. Melossia, na kojima sam mu zahvalan; u nekim pojedinostima, ono se razlikuje od jednog ranijeg: Ivan Janković, „Rusche-Kirchheimerova sociologija kazne“, *Sociologija*, 22:111-125 (1980).
  - 3 *Bemerkungen zum Rechtsbegriff und zu den Grundsätzen der philosophischen Rechtslehre*, daktilografisano, Keln 1924 (o filozofiji prava Jacoba Friedricha Friesa); *Bemerkungen zur logischen Grundlage der theoretischen Oekonomik: Eine Untersuchung der Wirtschaftswissenschaft*, Lajpcig: Thalacker & Schöffler, 1929.
  - 4 Tome je posvećen i njegov novinski člančić: „Zuhtshausrevolten oder Sozialpolitik“ u *Frankfurter Zeitung*, juni 1930.
  - 5 „Arbeitsmarkt und Strafvollzug“, *Zeitschrift für Sozialforschung*, 2:63-78 (1933). Prevedeno na italijanski i engleski: „Il mercato del lavoro e l'esecuzione della pena“, *La questione criminale*, 2:519-535 (1976); „Labor market and penal sanction“, *Crime and Social Justice*, 10:2-8 (1978).

Po Hitlerovom dolasku na vlast, saradnici frankfurtskog Instituta su se, iz puno dobrih razloga, raspršili po Evropi i, kasnije, Americi, gde su u emigraciji vaspostavili svoj institut, uglavnom pod okriljem njujorskog univerziteta Kolumbija. Kao emigrant, Rusche nije imao sreće. Pre svega, nikada se nije domogao Amerike, delom i zato što se Institut oglasio na sve njegove molbe, pa i moljakanja, za pomoć, dosledno ga tretirajući kao spoljnog saradnika; jedva ako mu je direktor, Max Horkheimer, dao koju pismenu preporuku. Izgleda da je Rusche (1933) prvo izbegao u Pariz, pa u London. Zatim je okušao sreću u Palestini, ali se odatle vratio 1939. u London.

Po ulasku Engleske u rat je, kao nemački državljanin, interniran, pa deportovan za Kanadu. Ali, nije mu bilo suđeno da doputuje u severnu Ameriku: brod na koji se ukrcao je potopljen, a on je spasao živu glavu, ali ne i prtljag sa rukopisima.

Opet je vraćen u Englesku, a jedno njegovo pismo Horkheimeru datirano je 15. marta 1941. u Kembridžu. Iz fragmentarne prepiske se vidi da je Rusche u izgnanstvu živeo u najvećoj bedi, na samoj ivici egzistencije. Ima indicija da je hranu krao iz radnji i zbog toga bio hapšen. Ubio se 1950. u Londonu. Ipak, u izgnanstvu je Rusche uspeo da dovrši rukopis *Kazne i društvene strukture* i da ga (1936?) pošalje u Njujork. Institutu je, bezuspešno, predlagao da izradi projekat o nacističkoj kriminalnoj politici. Napisao je i neku vrstu intelektualne autobiografije, ali je taj rukopis propao u brodolomu. Nije se ženio niti imao dece.

Za razliku od Ruschea, Kirchheimer je, posle tri godine emigrantskog staža u Parizu, prispeo u Njujork i tu nastavio rad sa glavninom članova Instituta, uspešno se prilagođavajući novoj sredini. Inače nešto mladi od Ruschea (rođen 1905. u Hajlbrenu), Kirchheimer je studirao pravo i sociologiju u Minhenu, Kelnu, Berlinu i Bonu. Kao dvadesetogodišnjak, pripadao je militantnom levom krilu nemačke socijaldemokratije. Po diplomiranju, zaposlio se kao pripravnik i, potom, stručni saradnik u sudu; otuda potiču njegov interes za pravosudni sistem i njegov kritički odnos prema pravosuđu. Sklonosti su mu, međutim, bile više akademske. U Institutu se zaposlio 1934. (Pariz) i radio u njemu do 1942. (Njujork). Posle rata ostao je u Americi kao profesor na univerzitetu Kolumbija, a od 1955. do 1961. predavao je na njujorškoj Poslediplomskoj školi za društvena istraživanja. Pre rata je objavio dva članka iz kriminologije,⁶ a

6 „Remarques sur la statistique criminelle de la France d'après-guerre”, *Revue de science criminelle et de droit pénal comparé*, 1:363-396 (1936); „Recent trends in German treatment of juvenile delinquency”, *Journal of Criminal Law and Criminology*, 29:362-370 (1940).

posle se najviše bavio teorijom države i prava — a posebno pravnim sistemom u nacističkom režimu,⁷ krizom Vajmarske republike i dolaskom nacista na vlast. Glavna su mu dela: knjiga *Političko pravosuđe (Political Justice)* iz 1961. i zbirka članaka *Politika i ustav (Politik und Verfassung)* iz 1965. Umro je 1965, u Sjedinjenim Američkim Državama, kao porodičan čovek.⁸

Kada je Ruscheov rukopis prispeo u Njujork, u Institutu su odlučili da ga objave kao prvu u novoj, američkoj seriji svojih monografija. Ali, isto tako su odlučili da ga objave u redakciji i sa dodacima Otta Kirchheimera. O razlozima za ovo se može tek nagađati, ali nije nemoguće da su u osnovi bile želje da knjiga bude obimnija i, naročito, da se čitaocima skrene pažnja na javljanje totalitarne države u Hitlerovoj Nemačkoj. I zaista, najveći deo dopisanog teksta se bavi fašističkim pravnim i kaznenim sistemima, dakle temom koja nije ulazila u prvobitni projekat, ali koju je Rusche bezuspešno predlagao kao predmet svog daljeg istraživačkog rada.

Da li je ovaj posao poveren Kirchheimeru samo zato što se „nije moglo doći do Ruschea“, kako — sudeći po sačuvanoj prepisci, ne sasvim tačno — kaže Max Horkheimer u svom predgovoru, ili zbog odbojnosti Instituta prema Ruscheu, nije od velikog značaja. Tek, činjenice su da je Ruscheov rukopis preveden na engleski,⁹ podvrgnut redakciji (čiji opseg nam nije poznat), da su mu dodata četiri poglavlja, uvod i zaključak, i da je objavljen kao koautorski rad, a sve to bez Ruscheovog pristanka. Sam Rusche se u jednom pismu najnepovoljnije izrazio o Kirchheimerovom doprinosu, a u Institutu je čak bilo predloga da se knjiga objavi bez Ruscheovog imena.¹⁰

Rezultat tog posla je knjiga koja ovde sledi, sastavljena iz delova čiju će različitost čitalac lako uočiti. Glavni njen korpus, glave II-VIII, jeste Ruscheov rukopis, koji sadrži jednu originalnu i lucidnu istoriju kaznenih sistema i reformi. Kratka i površna poglavlja o modernoj zatvorskoj reformi, novčanoj kazni, fašističkoj kaznenoj politici i odnosu između kaznene politike i stopa kriminaliteta (glave IX-XII), kao

7 „Criminal law in National Socialist Germany“, *Studies in Philosophy and Social Sciences*, 8:444—63 (1940); „The legal order of National-Socialism“, *Studies in Philosophy and Social Sciences*, 9:456—75 (1941).

8 Opširnije o Kirchheimerovoj bio-bibliografiji v. u John H. Herz i Erich Hula, „Otto Kirchheimer: An introduction to his life and work“, u: Otto Kirchheimer, *Politics, Law, and Social Change*, Njujork: Columbia UP, 1969, str. IX-XXIX.

9 Prevodilac, „u tesnoj saradnji“ s Kirchheimerom, bio je M. I. Finkelstein, takode frankfurtski emigrant, koji je kasnije promenio ime u M. I. Finley i tekao akademsku karijeru u Americi (up. Jay, *op. cit.*, 284-5). Ruscheov nemački tekst nije sačuvan.

10 Melossi, „Mercato del lavoro...“, *op. cit.*, str. 13 n7.

i uvod i zaključak (u celini posvećen nacističkom kaznenom sistemu) napisao je Kirchheimer.

II

Mera Ruscheovog autorskog udela u *Kazni i društvenoj strukturi* najbolje se vidi po onome što je on objavio još 1933. godine (v. nap. 5 gore), dakle pre nego što je Kirchheimer uzeo bilo kakvog učešća u projektu Rusche odbija da ulazi u ključno pitanje svekolike dotadašnje penološke teorije: problem cilja i opravdanja kazne. Za njega je taj problem ekskluzivno juridički ili filozofski, a sa stanovišta sociologije kazne savršeno irelevantan. Umesto juridičko-filozofskih razmatranja, Rusche istražuje neposredne veze između konkretnih oblika i atributa (strogosti, frekventnosti, itd.) kazne, s jedne, i društvenih i ekonomskih odnosa, s druge strane. Polazeći od pretpostavke da nije moguće hteti kazneni sistem koji bi podsticao vršenje krivičnih dela, Rusche izvodi zaključak da kazna uvek mora kažnjelog dovesti u položaj koji je neugodniji od njegovih normalnih životnih uslova. Pošto se „kriminalna populacija“ u najvećem delu sastoji od proletera i lumpenproletera, dakle od najsiromašnijih društvenih slojeva, krivične sankcije moraju biti takve da kažnjelogov životni standard svedu ispod životnog standarda najlošije plaćenog nekvalifikovanog radnika. Ovo znači da su „svi naponi da se reformiše kažnjavanje kriminalaca (...) neizbežno ograničeni položajem najniže društveno značajne, proleterske klase, koju društvo želi da zastrašivanjem odvraći od vršenja krivičnih dela“. Položaj radničke klase je, dakle, „apsolutna i objektivna granica humanitarizma u oblasti penalne reforme“. Ova „heuristička maksima“, nazvana principom „manjeg prava“ (kažnjelogov u odnosu na slobodne ljude; „*less eligibility*“), bila je formulisana mnogo ranije, kao pragmatično načelo organizacije kaznenih ustanova; Rusche joj je sada dao jedno opštije teorijsko značenje. Ona implicira da će strogost kazne zavisiti od položaja radničke klase. Kazne će biti strože kada je životni standard radnika niži, a blaže kada je viši. Najznačajnija determinanta položaja radničke klase i njenog životnog standarda jeste tržište radne snage. Odavde sledi hipoteza da će u uslovima obilja radne snage krivične sankcije biti posebno surove, a u uslovima nestašice radne snage blaže. Izražena drukčije, tako da obuhvati vrstu kazne a ne samo njenu težinu, hipoteza bi glasila: u uslovima masovne nezaposlenosti, primenjivaće se telesne i smrtne kazne, a kada na tržištu radne snage vlada nestašica, kazne će štedeti radnu snagu, tj. život i telo osu-

denog. Šta više, u ovim drugim uslovima kazneni sistemi će iznalaziti i primenjivati kazne koje za cilj imaju eksploataciju radne snage osuđenika.

Naravno, Rusche ne očekuje da se ovaj idealni model uslovljenosti težine i vrste krivičnih sankcija stanjem na tržištu radne snage može neposredno primeniti na empiriju. Takav pokušaj je osuđen na propast zato što su konkretni kazneni sistemi plod dugotrajne evolucije i ne mogu se razumeti ako se ne poznaje njihova istorijska komponenta. Dakle, ekonomska teorija kazne mora se nadopuniti detaljnom istorijskom analizom, čiji je cilj da „izučava istorijski odnos između krivičnog prava i ekonomije, kao i istoriju klasne borbe, i da njihove međusobne odnose iskoristi za analizu današnjeg zatvorskog sistema“.

Najsumarnijim pregledom istorijskih istraživanja, Rusche dolazi do triju distinktivnih epoha u razvoju krivičnih sankcija: sistem novčanih i crkvenih kazni (pokora) u ranom srednjem veku; sistem surovih telesnih i smrtnih kazni, u poznom srednjem veku; sistem kazni lišenja slobode, koji se javlja u 16. i 17. veku, a odgovara kapitalističkim društvenim odnosima.

Dakle, osnovne ideje Ruscheove iz 1933. mogu se rezimirati ovako: ① odbacivanje teorija o cilju i opravdanju kazne, kao irelevantnih za sociološko izučavanje krivičnih sankcija; ② stav da životni uslovi osuđenika moraju uvek biti nepovoljniji od životnih uslova najsiromašnijih slobodnih radnika (princip „manjeg prava“); ③ hipoteza o odnosu između tržišta radne snage i težine kazne: kada ponuda nadmašuje potražnju, kazne su strože, i obrnuto; ④ hipoteza o odnosu između tržišta radne snage i vrste kazne: kada ponuda nadmašuje potražnju, primenjuju se kazne protiv života i tela osuđenih, a kada je potražnja veća od ponude, kazne su uperene protiv lične slobode osuđenog i imaju za cilj eksploataciju njegove radne snage; ⑤ potreba primene istorijskog metoda radi razumevanja konkretnih kaznenih sistema i njihove geneze. Treba napomenuti da sam Rusche ne razlikuje eksplicitno hipoteze ③ i ④. Tačke pod ②, ③ i ④ mogu se smatrati za osnov Ruscheove (i kasnije Rusche-Kirchheimerove) ekonomske teorije kažnjavanja.

Pogledajmo sada kako su ove ideje razrađene u knjizi *Kazna i društvena struktura*. Pre svega, osnovna hipoteza — ③ i ④ — proširena je tako da više ne obuhvata samo stanje na tržištu radne snage kao faktor koji utiče na penalne sisteme. Prema toj široj formulaciji, dva najznačajnija faktora koji determinišu kaznene sisteme jesu: ① osnovne ekonomske potrebe društva, a naročito mogućnost da kaž-

njenici uzmu učešća u društvenoj podeli rada, i ② fiskalni interesi države.

Nova je i dosledna primena istorijskog metoda; za nju se Rusche u svom članku iz 1933. tek načelno zalagao, navodeći samo najuopštenije istorijske argumente. Sada, međutim, on sociološkoj analizi podvrgava jedno obilje istorijske građe, često prikupljene neposredno iz izvora. Ustvari, najveći deo Ruscheovog teksta posvećen je ovoj građi, čija analiza treba da dokumentuje i dokaže njegove teze. Tako, na primer, on iscrpno izučava promene koje su dovele do napuštanja relativno blagog sistema kažnjavanja koji preovlađuje u ranom srednjem veku, kao i dalju diferencijaciju penalnog tretmana raznih društvenih slojeva i opštu brutalizaciju kaznenog sistema u poznom srednjem veku. On čak postavlja i hipotezu po kojoj krivično pravo u poznom srednjem veku počinje da deluje kao jedna u sistemu mera za ograničavanje rasta stanovništva.

Isto tako podrobno Rusche prati razvoj i primenu ideje o iskorišćavanju radne snage osuđenika i, na nekoliko primera, pokazuje kako se ova ideja može sprovesti kada dominantni način proizvodnje to omogućuje. Odabrani primeri obuhvataju tri vrste krivičnih sankcija: ropstvo na galijama; progonstvo (transportovanje); i rudimentarne oblike kazne lišenja slobode.

Najzad, Rusche razmatra razvoj krivične teorije i prava u doba prosvetiteljstva i analizira ekonomsku i klasnu pozadinu reformatorskih pokreta iz 18. veka, čiji je osnovni cilj ograničavanje prava države da kažnjava. Razmatrajući posledice industrijske revolucije, Rusche ukazuje na paradoks do koga dolazi krajem 18. veka, kada pokret za reformu feudalnog krivičnog prava jača, a jedan njegov važan *ratio* — manjak radne snage — iščezava. U istom periodu (1780-1830), pauperizam i krivičnopravna represija dostižu vrhunac. Princip retribucije, utemeljen na filozofskim sistemima Kanta i Hegela, stupa na mesto utilitarističkog principa o društvenoj korisnosti kazne. Lišenje slobode ostaje u širokoj primeni, ali se organizacija kaznenih ustanova i tretman zatvorenika bitno menjaju. Proizvodnja u kaznenim ustanovama gubi ekonomsko opravdanje, a zatvorenički rad poprima čisto punitivni karakter. Kirchheimerov doprinos svodi se na analizu stanja penalne reforme krajem 19. i početkom 20. veka. Period relativnog prosperiteta 1880—1930, koji se ogleda u porastu životnog standarda radnika, praćen je ublažavanjem kaznene politike. Javljaju se ili šire primenjuju kazne kod kojih ne dolazi do lišenja slobode: novčana kazna, koju sada mogu da plaćaju i brojni radnici, i probacija — uslovna osuda s nadzorom ili bez njega. U skladu s opštim blagostanjem, dolazi do relativnog poboljšanja život-

nog standarda zatvorenika, ali i dalje važi princip „manjeg prava“. Osuđenički rad gubi punitivni karakter i postaje „pedagoška“ mera, koja treba da služi uspešnijoj resocijalizaciji kažnjenika. Kirchheimer tačno predviđa da će upravo novčana kazna postati osnovna i tipična sankcija dvadesetog veka.

Najviše pažnje Kirchheimer posvećuje problemu kaznene politike pod fašizmom. Posebno je koristan onaj deo njegove analize u kome se ispituje proces „desociologizacije“ krivičnog postupka i penalnog tretmana: svi socijalni faktori se svesno zanemaruju prilikom utvrđivanja krivice, izricanja kazne i njenog izvršenja.

Dakle, Ruscheova teorija kazne ostala je u biti nepromenjena. Najznačajnije dopune koje donosi objavljivanje *Kazne i društvene strukture* jesu: ① dosledna i temeljna primena istorijskog metoda; ② uvođenje fiskalnih interesa države kao faktora koji, zajedno sa stanjem na tržištu radne snage, utiče na kaznene sisteme; ③ hipoteza po kojoj krivično pravo pod određenim uslovima može da deluje kao mera za sprečavanje rasta stanovništva; ④ predviđanje noseće uloge koju novčana kazna ima da zauzme u kaznenim sistemima 20. veka. Doprinosi pod ①, ② i ③ pripadaju Ruscheu, a onaj pod ④ Kirchheimeru.

III.

Kazna i društvena struktura jedna je od onih knjiga kojima je sudeno da ih otkriju tek kasnije generacije. Neposredno po objavljivanju, pomenuli su je američki kriminolozi Thorsten Sellin i Edwin Sutherland; obojica su bili vezani za Evropu više od većine svojih zemljaka, prvi poreklom a potonji školovanjem, i obojica su svojim savetima pomogli da se knjiga pojavi.¹¹ Hladan odziv u Americi može se najpre objasniti tradicionalnom odbojnošću tamošnjih društvenih nauka prema krupnim teorijskim sistemima, a naročito prema mark-

¹¹ Sellin je koristio Ruscheove teze u svojim istraživanjima holandskih popravnih domova 16. i 17. veka; up. Thorsten Sellin, *Pioneering in Penology*, Filadelfija: University of Philadelphia Press, 1944; *id.*, *Slavery and the Penal System*, Njujork: Elsevier, 1976. Sutherland je svom učeniku, Donaldu Cresseyu, skrenuo pažnju na značaj nove knjige: up. Donald R. Cressey, „Hypotheses in the sociology of punishment“, *Sociology and Social Research*, 39:394-400 (1955). Iz ovog poslednjeg članka, pomen o Rusche-Kirchheimerovoj teoriji kazne ušao je u najpoznatiji američki udžbenik kriminologije: Edwin H. Sutherland i Donald R. Cressey, *Criminology*, 5. izd., Filadelfija: Lippincott, 1955, kao i sva kasnija izdanja do danas.

sizmu. U Evropi, Rusche-Kirchheimerovo delo naišlo je na slab ili nikakav odziv, čemu je svakako doprineo rat.

Ali, kada je 1968. godine objavljeno reprint izdanje (Njujork: Russell & Russell), ono je naišlo na plodno tle. To je doba kada među mladim američkim i zapadnoevropskim sociolozima jača uticaj marksističke teorije, pa se javlja i interesovanje za rad Frankfurtske škole, i to kako njenih novijih predstavnika (J. Habermas), tako i prvobitnih pripadnika. Početkom sedamdesetih godina, jasno se izdvaja grupa mladih kriminologa koji rade na stvaranju jedne „alternativne“, „radikalne“ ili „kritičke“ kriminološke teorije.¹² Oni su se posebno zanimali za svoje preteče u tom poslu i za ranije pokušaje da se utemelji marksistička sociologija kriminaliteta i krivičnih sankcija. Pošto su klasici marksizma o tim pitanjima pisali malo i nesistematično,¹³ Rusche-Kirchheimerova knjiga je jedva dočekana kao mogući teorijski okvir za novu, „radikalnu“ penologiju.

O obnovljenom interesovanju svedoči znatna izdavačka i prevodilačka delatnost. Ruscheov nemački članak iz 1933. preveden je 1976. na italijanski, a 1978. na engleski (v. nap. 5). *Kazna i društvena struktura* je objavljena na nemačkom (1974) i italijanskom (1978).¹⁴ O Rusche-Kirchheimerovoj teoriji kazne vođena je diskusija na 4. konferenciji Evropske grupe za izučavanje devijantnosti i socijalne kontrole, u Beču 1976.¹⁵

Kazna i društvena struktura je neposredno inspirisala brojna, kako teorijska tako i empirijska istraživanja odnosa između penitencijarnih i ekonomskih sistema. Među najznačajnije svakako spada projekat D. Melossia i M. Pavarinia, koji su pokušali da utvrde veze između pojave kapitalističkog načina proizvodnje i početaka zatvorskog sis-

12 Podrobnije v. Ivan Janković, „O radikalnoj kriminologiji“, *Jugoslavenska revija za krivično pravo i kriminologiju*, 16:29-47 (1978), kao i izbor izvornih tekstova u *Marksizam u svetu*, 4(11-12):254-306 (1977).

13 Što ne znači da, pored standardnih rezimea u istočoevropskim udžbenicima, nije bilo pokušaja da se ti fragmenti prikupe, sistematizuju i komentarišu; v. npr.: Paul Q. Hirst, „Marx and Engels on Law, Crime, and Morality“, *Economy and Society*, 1:28-56 (1972); Dario Melossi, „The Penal Question in 'Capital'“, *Crime and Social Justice*, 5:26-33 (1976); Maureen Cain i Alan Hunt (ur.), *Marx and Engels on Law*, Njujork: Academic Press, 1979; David F. Greenberg (ur.), *Crime and Capitalism: Readings in Marxist Criminology*, Palo Alto: Mayfield, 1981.

14 *Sozialstruktur und Strafvollzug*, Keln: Europäische Verlagsanstalt, 1974 (drugo izdanje, s pogovorom Heinza Steinerta, 1981); *Pena e struttura sociale*, Bolonja: Il Mulino, 1976.

15 H. Steinert, „On the development of penal policy: Mainly a critique of Rusche/Kirchheimer and some of their background assumptions“, referat na 4. konferenciji Evropske grupe za izučavanje devijantnosti i socijalne kontrole, Beč 1976.

tema.¹⁶ Njihovo istraživanje obuhvata istoriju zatvorskih ustanova u Engleskoj i Evropi i — posebno — Italiji od 1550. do 1850. godine (Melossi), kao i pojavu kaznionica u Sjedinjenim Američkim Državama u prvoj polovini devetnaestog veka (Pavarini). U toj građi oni su našli potvrdu teze o odnosu stanja na tržištu rada i penitencijarnih režima: u vreme nestašice radne snage, zatvorenički rad poprima edukativni i resocijalizatorski karakter (rehabilitacija), a kada je tržište radne snage prezasićeno, zatvorenički rad je prvenstveno punitivan. Melossi i Pavarini posebno razvijaju i jednu drugu Ruscheovu tezu: vezu između tržišta rada i kaznenih sistema oni traže i nalaze u konceptu za koji veruju da je u samim temeljima kapitalističke organizacije — konceptu discipline, i to radne discipline u procesu proizvodnje. Zatvorska disciplina je najčistiji i najotpuniji oblik discipline: ona reguliše svaki trenutak u životu osuđenika i sve njegove aktivnosti. Istorijski, postoje brojne strukturalne analogije između zatvora i fabrike u doba nastajanja kapitalizma. Kako to, s naglaskom na lepoti fraze, kaže Pavarini: „Za radnika, fabrika je zatvor (gubitak slobode i subordinacija), za zatvorenika, zatvor je kao fabrika (rad i disciplina). (...) Ideološko značenje ove kompleksne stvarnosti može se razimirati u pokušaju da se racionalizuje i konceptualizuje dvostruka analogija: zatvorenici moraju biti radnici, radnici moraju biti zatvorenici. Tako se (...) otvara put od prinudnog zatvora do prinudne ekonomije rada. Razlika je tako tanana (...) da je za oboje upotrebljiv isti institucionalni aparat“.¹⁷

Jedan pokušaj neposredne empirijske verifikacije Rusche-Kirchheimerovih teza sastojao se u primeni kvantitativnih analitičkih metoda na statistike o primeni kazne u Sjedinjenim Američkim Državama od 1926. do 1974. godine.¹⁸ U tom radu ispitane su dve hipoteze. Prva je hipoteza o strogosti kazne, koja predviđa da će u vreme nezaposlenosti kazne biti strože, i obratno. Upoređivanjem stopa nezaposlenosti sa stopama primene kazne lišenja slobode ustanovljena je statistički značajna negativna korelacija, kakvu hipoteza i predviđa. Dodatne kontrole su pokazale da ova korelacija nije posredovana kretanjem kriminaliteta. Druga hipoteza se odnosi na povratno dej-

16 Dario Melossi i Massimo Pavarini, *The prison and the factory: Origins of the penitentiary system*, London: Macmillan, 1981; ovo englesko izdanje je prošireno u odnosu na prvo, italijansko: *Carcere e fabbrica*, Bolonja: Il Mulino, 1977.

17 *Ibid.*, str. 188; v. i Melossi, „Mercato del lavoro...“, *op. cit.*; Pavarini, „‘Concentrazione’ e ‘diffusione’ del penitenziario: de tesi di Rusche e Kirchheimer e la nuova strategia del controllo sociale in Italia“, *La questione criminale*, 4:39-61 (1978).

18 Ivan Jankovic, „Labor market and imprisonment“, *Crime and Social Justice*, 8:17-31 (1977).

stvo koje primena kazne lišenja slobode ima na stanje na tržištu radne snage; ona predviđa da će šira primena kazne lišenja slobode dovesti do veštačkog smanjenja stopa nezaposlenosti, pošto institucionalizovana populacija ne ulazi u bazu za izračunavanje ovih stopa. Proverom su ustanovljene pozitivne korelacije, predviđene hipotезom, ali ispod nivoa statističke značajnosti.

Neposredan uticaj Rusche-Kirchheimerovog dela vidan je i u čitavom nizu, uglavnom istorijskih radova koji detaljnije ispituju upravo one primere uticaja ekonomskog faktora na nastanak i osobine pojedinih krivičnih sankcija koje Rusche navodi u prilog svojim tezama. Svi ti radovi su u ponečemu doprineli a u ponečemu ispravili Ruscheove zaključke, ukazujući pritom na veći značaj političkih i ideoloških faktora od onoga koji su Rusche i Kirchheimer bili spremni da im priznaju. Tako, na primer, noviji radovi Hughesa i Ekircha su znatno izmenili sliku o transportovanju osuđenika iz Engleske u Australiju i Ameriku, ukazujući na uticaj političkih interesa i motiva, kako u metropoli tako i u kolonijama.¹⁹ Sličnoj reviziji su podvrgnuti i Ruscheovi zaključci o ulozi popravnih domova u Engleskoj u 16. veku i, kasnije, u Americi: potonji istraživači nisu u svemu mogli da potvrde prvenstvo ekonomskih odnosno finansijskih motiva za njihovo osnivanje.²⁰

Iako posredan, najplodniji uticaj na modernu penologiju izvršio je Ruscheov istorijsko-sociološki pristup sistemima kažnjavanja. Dobar primer za ovo predstavlja rad W. Chamblissa o engleskim zakonima protiv skitnje do 19. veka. Ne samo kaznena politika nego i sam pojam (definicija) „skitnje“ menjaju se naporedo s promenama na tržištu radne snage. U vreme nestašice, „skitnica“ je svako ko odbija da se zaposli; u vreme masovne nezaposlenosti, kao skitnice se kažnjavaju samo oni za koje se osnovano sumnja da su izvršio ili potencijalni izvršio drugi krivičnih dela.²¹ Detaljnu analizu klasičnih elemenata engleskog krivičnog prava i pravosuđa u osamnaestom veku dala je čitava jedna škola istoričara, prvobitno okupljenih na Univerzitetu u Varviku, koji su istraživali kako proces nastanka zakona i krivičnih sankcija tako i način i posledice njihove primene.²²

19 R. Hughes, *The fatal shore: A history of the transportation of convicts to Australia, 1787-1868*, London 1987; A. R. Ekirch, *Bound for America: The transportation of British convicts to the colonies*, Oksford 1987.

20 J. Innes, „Prisons for the poor: English Bridewells, 1500-1800“, u: F. Snydes i D. Hay (ur.), *Labour, Law, and Crime: An Historical Perspective*, London 1987.

21 W. J. Chambliss, „A sociological analysis of the law of vagrancy“, *Social Problems*, 12:67-77 (1964).

22 D. Hay i dr., *Albion's fatal tree: Crime and society in eighteenth century England*, Njujork 1976; E. P. Thompson, *Whigs and Hunters: The origins of the Black Act*, London 1975.

Već pomenuti koncept zatvorske *qua* radne discipline u procesu proizvodnje korišćen je veoma kreativno u najznačajnijim penološkim teorijama novijeg doba. Pored Melossi-Pavarinijevog istraživanja, paralela između zatvorske i fabričke discipline je ključna u suptilnom radu M. Igantieffa o engleskim kaznionicama od 1750. do 1850. Koristeći se neposredno izvornom građom, Igantieff pokazuje da su tvorci modernog (za 19. vek) sistema fabričke discipline pred očima imali iste one vrednosti koje su rukovodile i reformatore kaznenog sistema: nekonformistički asketizam, veru u popravljivost ljudi putem discipline i liberalnu teoriju države.²³

Najzad, koncept discipline je u samom središtu najoriginalnije i najuticajnije penološke teorije posle drugog svetskog rata, čiji je autor Michael Foucault. Foucault vidi zatvor samo kao koncentrisani izraz onog sistema discipline koji u sedamnaestom veku počinje da podjednako prožima škole, vojske, bolnice i fabrike da bi u dvadesetom veku prerastao u standardizovan način života i otelotvorio se u onu disciplinovanu svakodnevnicu koju Foucault smatra temeljem građanskog društva.²⁴

IV.

Osnovna, najčešća i danas opšte prihvaćena zamerka Ruscheovoj teoriji je ona koja ukazuje na njen preterani, „tvrđi“ ekonomski determinizam. David Garland, koji je nedavno pokušao da svede teorijske diskusije povodom „Kazne i društvene strukture“, to formuliše ovako: „Problem (...) je u tome što (Rusche i Kirchheimer) predstavljaju jednu važnu determinantu kao jedinu. Umesto da istražuju kako ekonomski pritisci deluju naporedo sa drugim neekonomskim silama na formiranje kaznene prakse, oni jednostavno tvrde da su ekonomski faktori primarni. Na taj način oni iz svog opisa izostavljaju složene procese putem kojih ekonomske strukture utiču na socijalnu politiku“.²⁵

Od posebnih zamerki valja pomenuti i ove:

Šteta je (a za nju je odgovoran Kirchheimer) što se istorijski prikaz penitencijarnih sistema u *Kazni i društvenoj strukturi* završava s

23 M. Ignatieff, *A just measure of pain: The penitentiary in the industrial revolution, 1750-1850*, London 1978.

24 M. Foucault, *Discipline and punish: The birth of the prison*, Njujork 1977.

25 D. Garland, *Punishment and modern society*, Oksford 1990, str. 110.

prvom polovinom devetnaestog veka. U istorijskoj genezi penitencijarnih sistema, Rusche stavlja naglasak na ulogu koju tu igra mogućnost eksploatacije osuđeničkog rada. Međutim, pravu proveru ova teza mora da izdrži na građi iz poznog 19. i ranog 20. veka, kada sukcesivne transformacije osuđeničkog rada (proizvodni-kazneni-edukativni) umanjuju njegov ekonomski značaj. Isto važi i za tezu o maksimalnom mogućem životnom standardu zatvorenika: Kirchheimerova neargumentovana tvrdnja da princip „manjeg prava“ važi i u 20. veku nije dovoljno ubedljiva, pogotovu kada se ima u vidu razvoj penitencijarnih sistema u skandinavskim zemljama. Ruscheu se može zameriti što analitički ne razdvaja dve teze o uticaju tržišta radne snage na kaznu, tj. teze o težini i o vrsti kazne. Kada nestašica radne snage dovodi do ublažavanja feudalnog kaznenog sistema, kazne postaju (1) blaže i (2) uperene protiv slobodnog vremena osuđenika. Kazne koje, kao popravni domovi, imaju za cilj eksploataciju osuđeničke radne snage mogu ali ne moraju biti blaže od (telesnih) kazni koje su im prethodile. Rusche ne ulazi u pitanje mogućeg sukoba između ova dva elementa: šta bi bilo kada bi se, u uslovima nestašice radne snage, pojavila krivična sankcija koja veoma efikasno koristi osuđenički rad, ali je mnogo brutalnija od sankcija koje su joj prethodile? Da li bi tada došlo do odstupanja od principa po kome su u uslovima nestašice radne snage kazne blaže? Dalje, ima indicija da je kod Ruschea ceo problem geneze zatvora u kapitalizmu pogrešno postavljen. Naime, popravni domovi kao „preteče“ modernog zatvora možda predstavljaju samo jednu fazu u razvoju kazne lišenja slobode i možda se od svojih prethodnika ne razlikuju radikalnije nego što se razlikuju od modernih zatvora. Te preteče, pak, treba naročito tražiti u penalnoj praksi srednjevekovne hrišćanske crkve koja, načelno se odrekavši smrtne kazne a imajući u svojoj nadležnosti zamašnu krivičnu jurisdikciju, sistematski primenjuje kaznu lišenja slobode (*muris; in pace*). I svetovne vlasti u srednjem veku poznaju i primenjuju zatočenje kao kaznu. U svojim istraživanjima ranosrednjevekovnog engleskog prava, Ralph Pugh je dokumentovao upotrebu zatvora kao kazne, i to u sekularnoj jurisdikciji.²⁶ Iako je dokazni materijal zasad malog obima i nesređen, moguće je da već ima mesta postavljanju jedne drukčije hipoteze o genezi modernog zatvorskog sistema. Po toj hipotezi, popravni domovi ne predstavljaju radikalno nov kvalitet u penološkoj praksi već nastavljaju ranije započeti razvoj kazne lišenja slobode. Popravni domovi su, dakle, samo jedna od faza kroz koje

26 Ralph B. Pugh, *Imprisonment in medieval England*, Kembridž 1968.

prolazi kazna zatočenja u svojoj evoluciji, čiji su počeci, bar u evropskim zemljama, vezani za penalnu praksu hrišćanske crkve.

Ovde su već stavljene zamerke Kirchheimerovom doprinosu: njegov krajnje sumaran, takoreći zbrzan prikaz penalne reforme na prelazu iz 19. u 20. vek zasnovan je uglavnom na sekundarnim izvorima i površnim analizama ne sasvim reprezentativnih (niti uporedivih) krivičnih statistika. Pomenuta je i apsolutna nesrazmera (u obimu) između obrade penalnih trendova u fašističkim zemljama (Italija i, naročito, Nemačka) i celokupne ranije građe, pa i komparativnih savremenih podataka.

Ali, sada valja reći i da se ovaj nedostatak — s obzirom na kontekst u kome je rukopis spreman za štampu — može pretvoriti u vrlinu. Naime, u javnom mnjenju zapadnih demokratija svest o pravoj prirodi nacionalsocijalističkog režima u predratnim godinama razvijala se veoma sporo, delom zbog malobrojnosti i nepotpunosti informacija o stvarnom stanju stvari u Nemačkoj. Kirchheimerov prikaz nemačkog pravosuđa imao je za cilj da skrene pažnju američke stručne javnosti na opasnost od fašizacije krivičnog prava. Tome služi njegovo naglašavanje nakaznosti pojedinih osobenosti nemačkog prava, kao što su vodini dekreti (*Führergesetz*) ili pojam prosečnog građanina (*Volksgenosse*). Da bi se to učinilo što primetnijim za američkog čitaoca, kome je pojam rasne razlike uvek bio bliži od pojma nacionalne ili etničke, u engleskom je termin *Volks* — preveden sa „rasni“ (*racial*). (Tako, na primer: *völkische Arbeitswille* = *racial will to work*; *Volks-gemeinschaft* = *racial community*.) Ova namerna netačnost dosledno je poštovana i u srpskom prevodu.

Ivan Janković